

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

НІМЕНКО Н.А.

**З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НА СУМЩИНІ У 20-х РОКАХ ХХ ст.**

Розглядається історія археологічних досліджень на Сумщині у 20-х роках ХХ ст. До наукового обігу запроваджуються нові документи, що характеризують основні напрямки розвідувальних та стаціонарних розкопок у басейні р.Псел, роль М.В.Городцова, В.П.Ступницького та М.О.Макаренка у дослідженні пам'яток поблизу Сум.

Розвиток історичної науки протягом кількох десятиліть був, головним чином, спрямований на дослідження соціально-економічних та політичних чинників, що впливали на формування загальноісторичних процесів та подій. Тож, питання регіонального, краєзнавчого спрямування не привертало належної уваги дослідників, а тому цінні джерела інформації, що доповнюють, деталізують загальну картину, залишалися невідомими широкому загалу.

Останнім часом зростає інтерес до вивчення регіональної історії, в тому числі й Сумщини. Все частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам розвитку цього краю, в тому числі й історії археологічних досліджень. Так, певну інформацію за означеною темою ми знаходимо у статтях О.П.Моці¹, О.В.Сухобокова², А.А.Моруженко³, Р.В.Терпиловського⁴ та інш. Але вони переважно стосуються сучасних досліджень археологічних пам'яток. Виняток становлять публікації В.Б.Звагельського⁵, О.Б.Супруненка⁶, присвячені першим розкопкам на території сучасної Сумщини.

Історія археологічних досліджень цього краю бере свій початок у другій половині ХІХ ст. Увагу археологів-аматорів привернули скіфські пам'ятки на узбережжі Сейму та Сули. Дослідники, як правило, не мали чіткого уявлення ні про об'єкт, ні про методикку його досліджень. Тим не менш, заслуга Т.В.Кібальчича, С.А.Мазаракі та інших полягає у тому, що вони вперше звернули увагу на наявність на цій території великої кількості невідомих пам'яток, що згодом були досліджені більш детально.

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. розкопки городищ та курганів у Посуллі проводили Д.Я.Самоквасов, В.В.Хвойка, В.Г.Ляскоронський, М.О.Макаренко, М.Я.Рудинський та інш. Усі археологічні пам'ятки, відомі на початку ХХ ст., були нанесені на карти відповідних губерній, які давали певне уявлення не лише про наявність пам'яток, а й про ступінь їхніх досліджень. Так, зокрема, на карті Харківської губернії значні території не мали позначок про археологічні об'єкти. Це стосувалося й земель навколо м.Суми. Довгий час вони вважалися такими, що взагалі не мали пам'яток старовини, а отже, й не досліджувалися. Ситуація змінилася лише наприкінці 20-х років ХХ ст., коли завдяки зусиллям видатного археолога, мистецтвознавця та пам'яткоохоронця М.О.Макаренка були проведені широкомасштабні розкопки поблизу Сум, що мали велике наукове значення й сьогодні

Німенко Наталія Анатоліївна - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

продовжують цікавити дослідників як методикою проведених робіт, так і їх результатами, більше того - вони дали поштовх подальшим дослідженням пам'яток на Сумщині (роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О.В.Сухобокова).

Незважаючи на унікальність археологічного комплексу поблизу Сум, через різні обставини результати його досліджень М.О.Макаренком не знайшли відображення в окремій науковій статті, а численні робочі матеріали (фотознімки, креслення, нотатки) були втрачені в роки Великої Вітчизняної війни. Тож, відтворити хід робіт та їх результати ми можемо лише на підставі звіту М.О.Макаренка, що зберігається в Інституті археології Академії наук України, та статті одного з учнів вченого, безпосереднього учасника археологічних досліджень під Сумами С.С.Магури*.

Ще менше відомостей можна знайти про підготовку цих досліджень. Окремі згадки зустрічаємо у статтях В.Б.Звагельського, але вони переважно стосуються вже самих розкопок 1929 р.⁷

Тож, наша мета - на основі невідомих раніше документів спробувати відтворити історію археологічних досліджень поблизу Сум у 20-х роках ХХ ст.

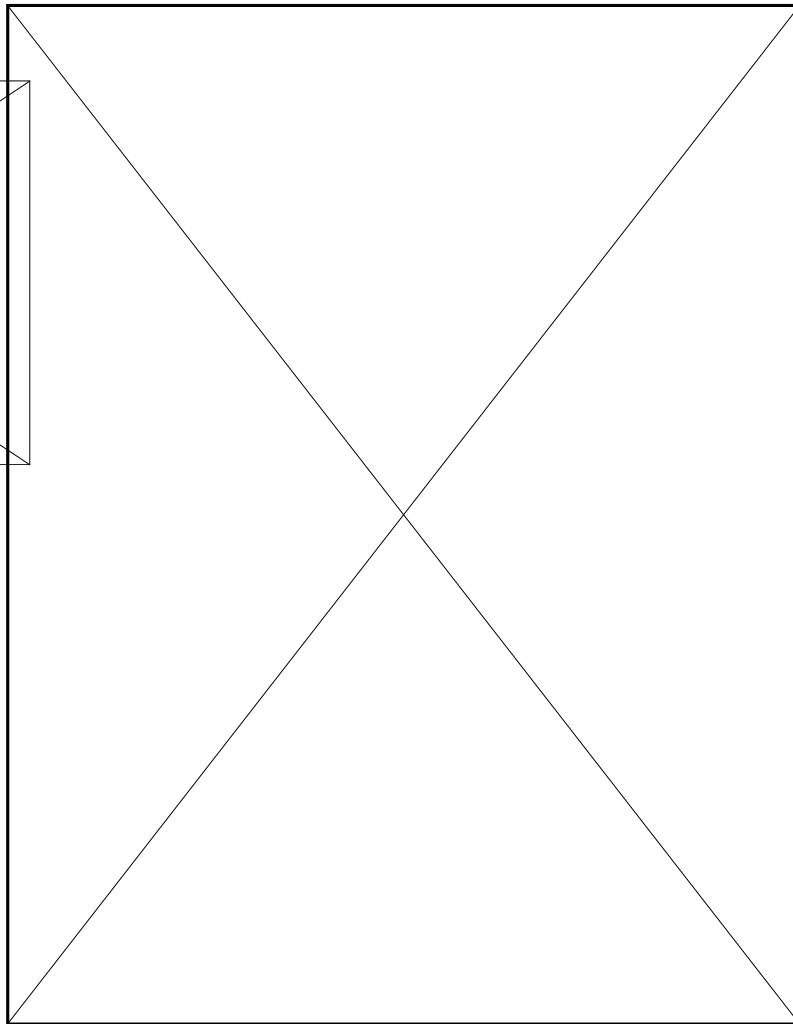
Вперше питання про наявність, отже - необхідність дослідження археологічних пам'яток поблизу Сум, поставив Всеукраїнський археологічний комітет (далі - ВУАК) Всеукраїнської Академії наук. У травні 1925 р. він звернувся до Президії Сумського окрвиконкому (далі - Сумський ОВК) з клопотанням про виділення коштів на проведення досліджень на узбережжі р.Псел, зазначаючи, що *“Сумський повіт таїть у собі надзвичайно важливі для науки археологічні дані”*. Розробляючи плани проведення робіт, ВУАК пропонував звернути особливу увагу на дослідження правого, *“горового”* берега річки, де сподівався отримати нові матеріали для вивчення слов'янських поселень Х-ХІ ст., а також не обходити увагою і протилежний, *“низький”* берег, де, на думку дослідників, можуть бути виявлені *“становища ріжних епох, починаючи з кам'яної доби”*. Такі масштаби робіт потребували залучення не лише знаних фахівців, але й усіх зацікавлених у вивченні історичного минулого краю. Переконаючи місцеві органи влади в тому, що *“справа охорони пам'яток культури та природи, як і справа дослідження, є ділом всього організованого громадянства”*, ВУАК висловлював сподівання, що у ній візьмуть участь не лише місцевий музей, а й периферійні краєзнавчі осередки, *“молоді місцеві сили”*. ВУАК також сподівався заручитися підтримкою окрнаросвіти, на яку покладав завдання *“в міру сил готувати ґрунт для пропонованих дослідів”* за маршрутом: Велика Чернеччина-Суми-Верхня та Нижня Сироватки-Ворожба-Бишкінь-Лебедин та інш.⁸ В цей же час з метою залучення співробітників Сумського музею до нової справи, а також підвищення їхньої кваліфікації, ВУАК надсилав на адресу музею нові видання Академії наук⁹.

Але всі переконливі заклики ВУАК до місцевих органів влади не знаходять підтримки, більше того - залишаються без відповіді. Тож, через місяць Археологічний комітет знову надсилав листа до Президії Сумського окрвиконкому і, *“надаючи справі розкопів у межах Сумщини особливе*

*Висловлюємо подяку співробітникам Наукового архіву ІА АН України та Роменського краєзнавчого музею за надання допомоги у пошуках матеріалів.

значення”, просить повідомити, “в якому стані перебуває справа і коли її буде розв’язано в позитивному для науки археології як і для політосвітніх заходів Сумського Музея, розумінні”¹⁰.

В той же час ВУАК направляє до Сумської округи свого представника для якнайшвидшого вирішення означеного питання. А далі події розгортаються зовсім несподівано. Було з’ясовано, що ще у 1924 р. Сумський ОВК виділив кошти для проведення археологічних досліджень, які були використані “гр.Ілліним, закликаним без відома Укрголовнауки та ВУАК”, тобто порушуючи існуючі норми про централізацію пам’яткоохоронної діяльності і керівництво нею означеними структурами. Делегат ВУАК констатував “прикрі результати дослідів гр.Ілліна”. Більше того, у 1925 р. окрвиконком теж виділив кошти для проведення розкопок поблизу Сум, але цього разу запросив “на досліди сина проф. Городцова¹¹, що й почав їх провадити”¹². Тож, ВУАК звернувся до Укрголовнауки з проханням підтвердити справедливість своїх вимог щодо дотримання “субординації периферії центрові в справі археологічних розшуків”.

Посвідчення М.В.Городцова на право проведення археологічного обстеження Сумської округи. Друкується вперше

Питання про дослідження археологічних пам'яток на Сумщині набуло широкого резонансу. Щоб з'ясувати всі обставини, що призвели до конфлікту між місцевими органами влади і ВУАК, до справи залучилися не тільки Укрнаука, а й Народний комісаріат освіти УСРР, Управління науковими установами, про що свідчить активне листування протягом усього 1925 р. Так, зокрема, вони намагалися з'ясувати, хто дав дозвіл на проведення археологічних досліджень (в умовах невизначеності повноважень пам'яткоохоронних структур, копіювання ними окремих функцій це було досить складно), чи є у М.В.Городцова відповідне посвідчення, яка доля здобутих ним матеріалів, і взагалі вимагали припинити розкопки до остаточного вирішення всіх питань¹³.

Виявилося, що саме Сумські ОВК та окрнаросвіта *“доручили провести обслідування Сумської Округи з Археологічною метою”* М.В.Городцову, що і засвідчили документально¹⁴. Більше того, відповідаючи на запити ВУАК та Наркомосвіти (причому своєчасно, про що свідчать дати на печатках офіційних документів), представники Сумокрінспектури наголошували, що Городцов проводив саме *“обслідування”*, тобто розвідки, розкопки ж були намічені на 1925-1926 рр. згідно з планом, запропонованим ВУАК, та під його керівництвом.

Через кілька днів на адресу ВУАК та Наркомосвіти було надіслано і звіт М.В.Городцова¹⁵. У ньому, зокрема, зазначалося, що у лютому 1925 р. член Сумського окрвиконкому А.П.Щербак звернувся до археологічного відділення Московського державного університету з проханням надати кваліфіковану допомогу у справі проведення археологічних досліджень на Сумщині. Тож, у червні 1925 р. М.В.Городцов прибув до Сум. Він розробив детальний план робіт, який передбачав: по-перше, складання археологічної мапи в межах кордонів колишнього Сумського повіту *“шляхом проведення маршрутних археологічних розвідок”*; по-друге, проведення самих розкопок. Зважаючи на незначні асигнування (150 крб.) та інші перешкоди, вдалося втілити в життя лише першу частину плану. Тож, як видно зі звіту, було обстежено басейни р.Псел від впадіння в неї р.Олешня до кордонів Лебединського повіту, рр.Сумка, Гуска, Долина, Вільма, Стрілка, Гнилиця, Сироватка, а також рівчаки Пушкарський, Сергачки, Жижи. Загальна площа - 260-270 верст. Було виявлено, оглянуто, зареєстровано та нанесено на карту 77 курганних поховань висотою від 2,5 до 4 аршинів, 5 городищ та 1 *“дюнна стоянка”* поблизу с.Піщане. Остання, на думку дослідника, викликала найбільший науковий інтерес, оскільки знайдені фрагменти кераміки вказували на давні часи, можливо відносилися *“до пізньої пори неолітичної епохи кам'яного періода чи до ранньої пори палеометалу”* і потребували детальних досліджень, які б збагатили не тільки первісну археологію, а й Сумський окружний музей матеріалами *“стародавньої культури колись процвітавшої на місці Сумського Округу”*. Що ж стосується датування городищ та курганів, М.В.Городцов був дуже обережним. Він припускав, що перші належать слов'янам і відносяться до XII-XIII ст., останні - кочовикам (торкам, половцям, печенігам та інш.).

Тож, для закінчення складання карти, а також виконання всього наміченого плану досліджень на Сумщині дослідник просив видати йому відкритого листа на право проведення розкопок, а також виділити додаткові

кошти, заручившись у цьому питанні підтримкою секції комунальних працівників сумської міської ради. Детальний звіт, а також карту з *“роз’яснювальним текстом”* після доопрацювання він планував передати до відповідних державних та наукових установ¹⁶.

Отримавши всі необхідні документи та роз’яснення, на чергових зборах 5 серпня 1925 р. ВУАК висловив задоволення з приводу прийняття Сумським ОВК плану проведення археологічних досліджень, надання матеріальної підтримки, але в той же час - *“здивування”*, що до роботи по обстеженню округи був залучений археолог без узгодження з ВУАК, більше того, наголошував на необхідності централізації усіх дій *“через ВУАК з Українською Академією Наук, яко вищою науковою організацією Республіки”*¹⁷.

А про звіт М.В.Городцова та його клопотання - жодного слова. Ймовірно, він більше ніколи не працював на Сумщині. Принаймні, нам не вдалося знайти з цього приводу ніяких документів, як і обіцяних дослідником детального звіту та карти Сумської округи з поясненнями. Якщо вони й побачили світ, то загубилися десь у Росії.

Так закінчився археологічний сезон 1925 р. на Сумщині. Завдяки М.В.Городцову та за підтримки місцевих органів влади були обстежені цікаві об’єкти, що належали різним періодам та культурам, розроблені плани подальших досліджень.

У 1926 р. ВУАК повертається до питання про необхідність археологічних досліджень на Сумщині. І знову навколо нього відбуються цікаві події. У травні 1926 р. до ВУАК звернувся аспірант секції археології при Харківській науково-дослідній кафедрі антропології та географії В.П.Ступницький з проханням видати йому відкритого листа на право проведення археологічних та музично-етнографічних досліджень на території Сумської округи. Не отримавши відповіді, у червні того ж року він знову звертається до ВУАК¹⁸. Враховуючи недостатню кваліфікацію і незначний досвід адресата, Археологічний комітет видав йому дозвіл лише на право проведення *“фотографічних та геодезичних знімків”*¹⁹.

У цей же час ВУАК видав відкритого листа на право проведення археологічних досліджень на Сумщині науковому керівнику В.П.Ступницького О.С.Федоровському²⁰. Але Сумський ОВК відмовив у виділенні коштів на ці роботи. Тож, ВУАК намагається знайти методи впливу на рішення місцевих органів влади. Він звертається до Укрнауки з проханням *“змусити”* Сумський ОВК знайти 1000 крб. на проведення досліджень²¹. Крім цього, заручається підтримкою А.П.Щербака, який свого часу надавав суттєву допомогу у вирішенні питання фінансування досліджень на Сумщині. А.П.Щербак листовно звертається до Сумського ОВК з відповідним проханням²². На засіданні Президії окрвиконкому було ухвалено звернутися до інспектури Наросвіти, щоб остання *“в межах свого кошторису”* виділила відповідну суму на *“поширення”* музею²³.

Вже у листопаді 1926 р. А.П.Щербак повідомляє ВУАН про виділення 1000 крб. на розкопки в Сумській окрузі, *“головним чином у колишньому Сумському повіті”* і просить надіслати плани робіт²⁴. На черговому засіданні Археологічної секції ВУАК це повідомлення викликало жваве обговорення, особливо щодо плану проведення археологічних досліджень²⁵. У відповіді ВУАК висловив вдячність за допомогу та окреслив коло наукових інтересів

в окрузі, зокрема: “дослідження узбережжя р.Псла в межах Сумського та Лебединського повітів з метою виявити: 1) культури кам'яної епохи і древності доби бронзи, 2) з'ясувати поширення на захід культури великих могильників Посулля з епохи т.зв. скито-сарматської, 3) провести розкопки слов'янських городищ та могильників, що, з одного боку, зв'язують Сумщину з групою слов'янських пам'яток Роменщини, а з другого - встановлять місце Ніцахинських знахідок на Харківщині”²⁶.

Одночасно лист від ВУАК отримав і директор Сумського музею Н.Х.Онацький, де сповіщалося про виділення коштів на археологічні дослідження 1927 р. та пропонувалося провести роботи згідно з планом, а також дослідити “кістки мамута” в с.Великий Прикіл Краснопільського району²⁷.

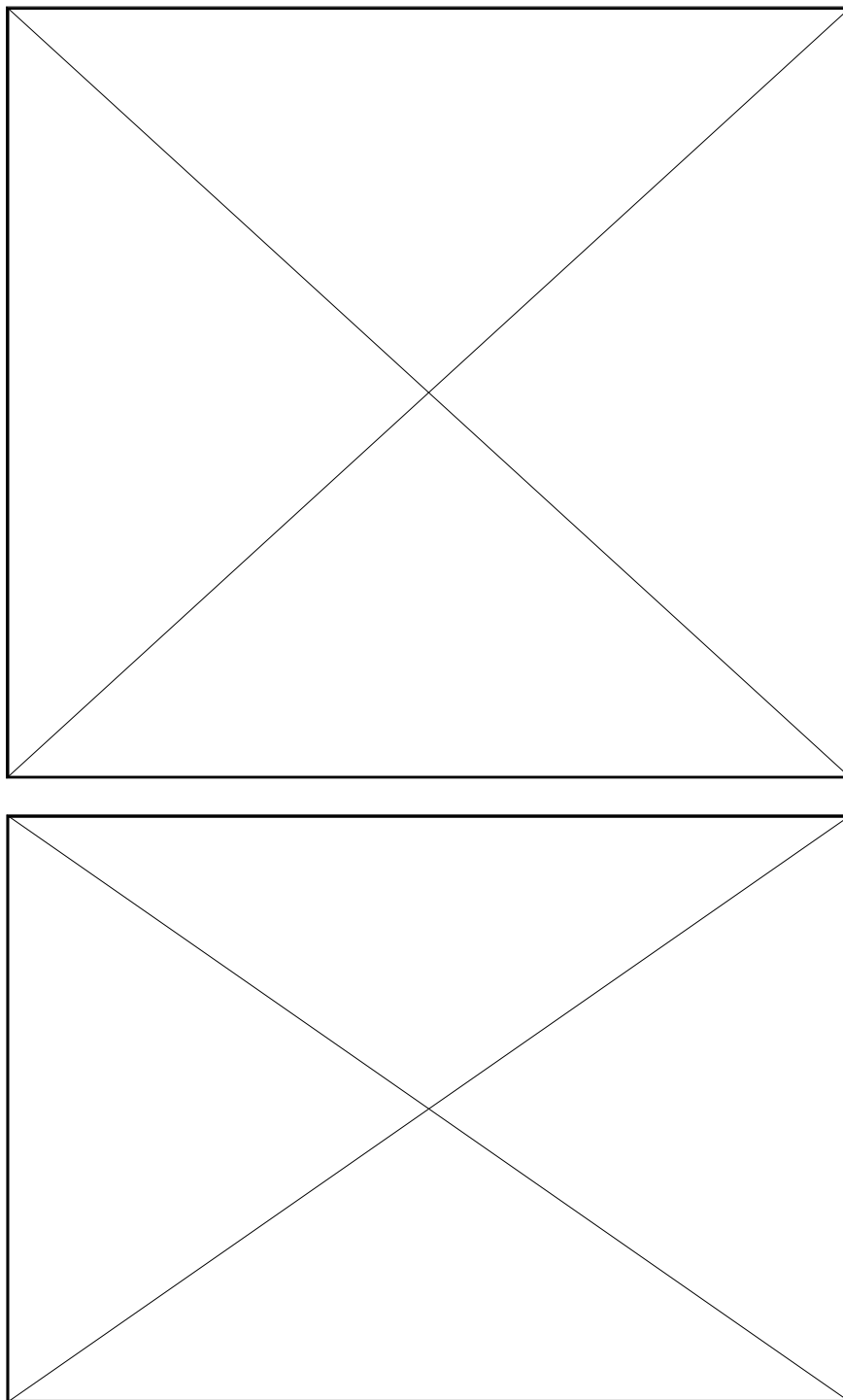
Але, як це часто трапляється, бажане видали за можливе. Із запізненням інспектура Наросвіти відмовила в асигнуванні коштів на розвиток музею через “занадто скорочений кошторис”²⁸. Про це ж доповів Археологічному комітету і Н.Х.Онацький, підкресливши, що при неузгодженості питання про фінансування складати плани археологічних досліджень неможливо²⁹.

Тож, вирішення питання про розкопки на Сумщині у 1927 р. знову зайшло у глухий кут. І все ж наприкінці лютого 1927 р. намітилися певні зрушення. На адресу Сумського ОВК (копія - до Археологічного комітету) надійшов лист від Народного комісаріату освіти, в якому зазначалося, що через брак коштів у бюджеті НКО влаштувати археологічні дослідження на Сумщині у 1927 р. немає змоги. Для проведення цих робіт у наступному, 1928 р. необхідно скласти відповідний проект для включення його до бюджету. Проект повинен містити: обґрунтування мети експедиції; зазначення місця і характеру археологічних досліджень; кошторис на видатки; ім'я керівника експедиції та список її учасників. Окрім НКО, цей проект повинен узгоджуватися з Археологічним комітетом ВУАН. А далі у листі зазначалося, що якщо “з огляду на видатну археологічну цікавість Сумщини” Сумський ОВК вважає за потрібне розпочати археологічні дослідження ще у 1927 р., для цього необхідно: 1) виділити на ці потреби “певні” субсидії; 2) мати призначеного Археологічним комітетом ВУАН “фахівця-археолога для керування розкопками”, якому НКО видасть відкритого листа³⁰.

Таким чином, НКО фактично не заперечував проти перерозподілу бюджету Сумського ОВК на 1927 р. з метою проведення археологічних досліджень на Сумщині влітку поточного року. Хоча НКО юридично не мав права втручатися у діяльність місцевих органів влади, у тому числі й щодо формування бюджету, але він фактично контролював питання фінансування освітніх та наукових програм. Тож, лист НКО до Сумського ОВК був визнанням важливості дослідження археологічних пам'яток поблизу Сум.

Реакція була негайною. Сумський ОВК доручив директору Сумського художньо-історичного музею Н.Х.Онацькому скласти план та кошторис експедиції на 1927-1928 рр.³¹

Не сподіваючись на початок розкопок у 1927 р., Н.Х.Онацький відповідно до листа НКО розробив план і кошторис археологічних досліджень на 1928 р. і звернувся до Археологічного комітету з проханням призначити керівника робіт, у яких також візьмуть участь співробітники музею та члени краєзнавчих осередків.

**План проведення археологічних досліджень на території
Сумської округи на 1928 р. Друкується вперше**

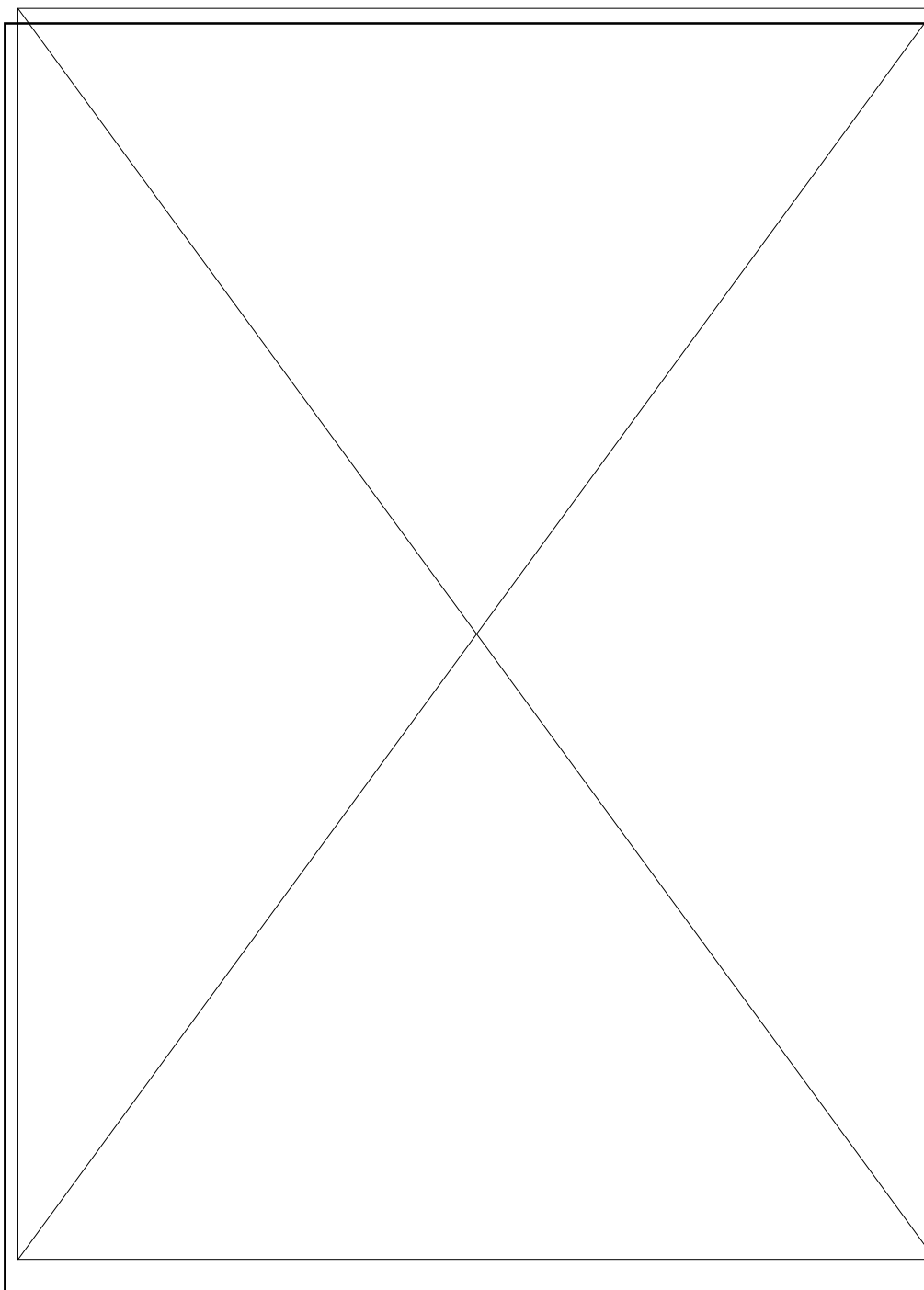
Зважаючи на те, що *“Сумщина з археологічного боку являється зовсім не дослідженою”*, планувалося: 1) обстеження узбережжя р.Псел від с.Пушкарівка (за Лукою) до р.Ольшанка (околиці сс.Озак, Курган, Черлене) з метою виявлення слов'янських городищ та могильників VIII-X ст.; 2) обстеження лівого берега р.Псел у зазначених межах з метою виявлення неолітичних культур. Окремо зазначалося, що саме лівий берег Псла *“має винятковий інтерес для науки”*, оскільки ніколи не досліджувався і розкопки *“можуть дати важливі наукові досягнення”*. Кошторис витрат передбачав роботу 2 дослідників протягом 45 днів з розрахунку добових по 2,5 крб., 10 копачів - 30 днів по 2 крб., фотографа - 30 днів по 2 крб. та додаткові витрати на 100 фотознімків по 1 крб., а також кошти на пакування та транспортування речей до Сум з розрахунку *“70 пудів по 2 карб. за пуд”*. Таким чином, кошторис становив 1125 крб.³²

Тож, план археологічних досліджень на Сумщині і кошторис витрат були відправлені до Археологічного комітету, а звіди з листом-супроводом - до Укрнауки. В останньому зазначалося, що ВУАК уже протягом трьох років *“безрезультатно клопочеться”* перед Сумським ОВК про відпуск коштів на розкопки, головним чином, на узбережжі Псла. Підтримуючи плани Сумського музею на 1928 р., ВУАК закликає Укрнауку вжити всіх заходів для виділення необхідних асигнувань і проведення археологічних обстежень Сумського та Лебединського районів, *“цілком ще не досліджених”*³³.

Саме в цей час проводиться реформування вищих наукових установ країни, системи їхнього підпорядкування, що призвело до ще більшої плутанити у функціях та повноваженнях відповідних структур та гальмування і без того складних процесів становлення пам'яткоохоронної діяльності. Тож, не випадково лист ВУАК та план і кошторис Сумського музею були направлені до Укрнауки, а відповідь надійшла у липні 1927 р. від Народного комісаріата освіти. У цілому, підтримуючи план археологічних досліджень на Сумщині, Наркомосвіти висловлював сподівання, що Сумський ОВК у разі *“неможливості субсидіювання цих дослідів у будучому році”* передбачить їх у бюджеті на *“майбутній”*, тобто 1929 р.³⁴

Таким чином, незважаючи на всі зусилля Сумського музею, ВУАК та Укрнауки, розкопки на Сумщині через брак коштів у 1927 р. стали неможливими, у 1928 р. опинилися під загрозою, а у 1929 р. отримали оптимістичне визначення *“бажано передбачити”*.

І все ж у 1928 р. вдалося вирішити це болюче питання. Сумський ОВК запланував виділити кошти на проведення археологічних досліджень у 1929 р., про що сповістив ВУАК та Укрнауку. Останні, у свою чергу, видали відкритого листа на право проведення розкопок проф. М.О.Макаренку, який не лише був родом з цих місць, а й протягом усього життя досліджував археологічні пам'ятки, у тому числі й Сумщини, мав беззаперечний авторитет серед фахівців. Але це рішення ВУАК задовольнило не всіх. До Археологічного комітету листовно звернувся В.П.Ступницький, той самий аспірант О.С.Федоровського, про якого ми згадували вище. Він також отримав від Укрнауки відкритого листа, але *“на обслідування пісків лівого берега р.Псла в межах Сумщини без права провадження археологічних розкопів”*, що було, як зазначалося у листі, для нього несподіваним, більше того - *“суперечить”* планам дослідження городищ, які, за його словами, він проводить протягом останніх двох років (не маючи відповідного дозволу).

Лист О.С.Федоровського до ВУАК з ремаркою М.О.Макаренка. Друкується вперше

Окрім цього, В.П.Ступницький наголошував, що фінансування робіт “сталось внаслідок виключно моїх археологічних розшукув”, хоча підтвердження цьому нам не вдалося знайти ні в Інституті археології, ні серед документів Державного архіву Сумської області³⁵.

Тож, “вітаючи” вирішення питання про археологічні дослідження на Сумщині, В.П.Ступницький просить ВУАК задовольнити кілька його вимог, серед яких: “прикомандирувати” до проф. М.О.Макаренка для участі у розкопках на Сумщині; після робіт під керівництвом відомого вченого видати відкритого листа на право проведення самостійних досліджень “біля сл.Піщане, в урочищі “Крейдиче”, або біля сл.Михайлівка, в урочищі “Москалівка”³⁶.

У цей же час на адресу ВУАК надходить лист і від О.С.Федоровського, що частково роз’яснює ситуацію. Виявляється, що В.П.Ступницький дійсно 2 роки працював на Сумщині, але проводив лише розвідки на лівобережжі Псла. О.С.Федоровський пропонує й надалі видати його аспіранту відкритого листа на право проведення цих робіт з метою “продовжувати працю здійснення планів городищ і на правобережжі”.

Крім цього, О.С.Федоровський також просить залучити свого учня до розкопок М.О.Макаренка, щоб він “мав під компетентним керівництвом розкопачну практику”, після якої доручити йому невелике самостійне завдання³⁷.

М.О.Макаренко “з великою охотою” дав згоду на участь В.П.Ступницького в археологічних дослідженнях на Сумщині, про що й просив сповістити аспіранта та його керівника³⁸.

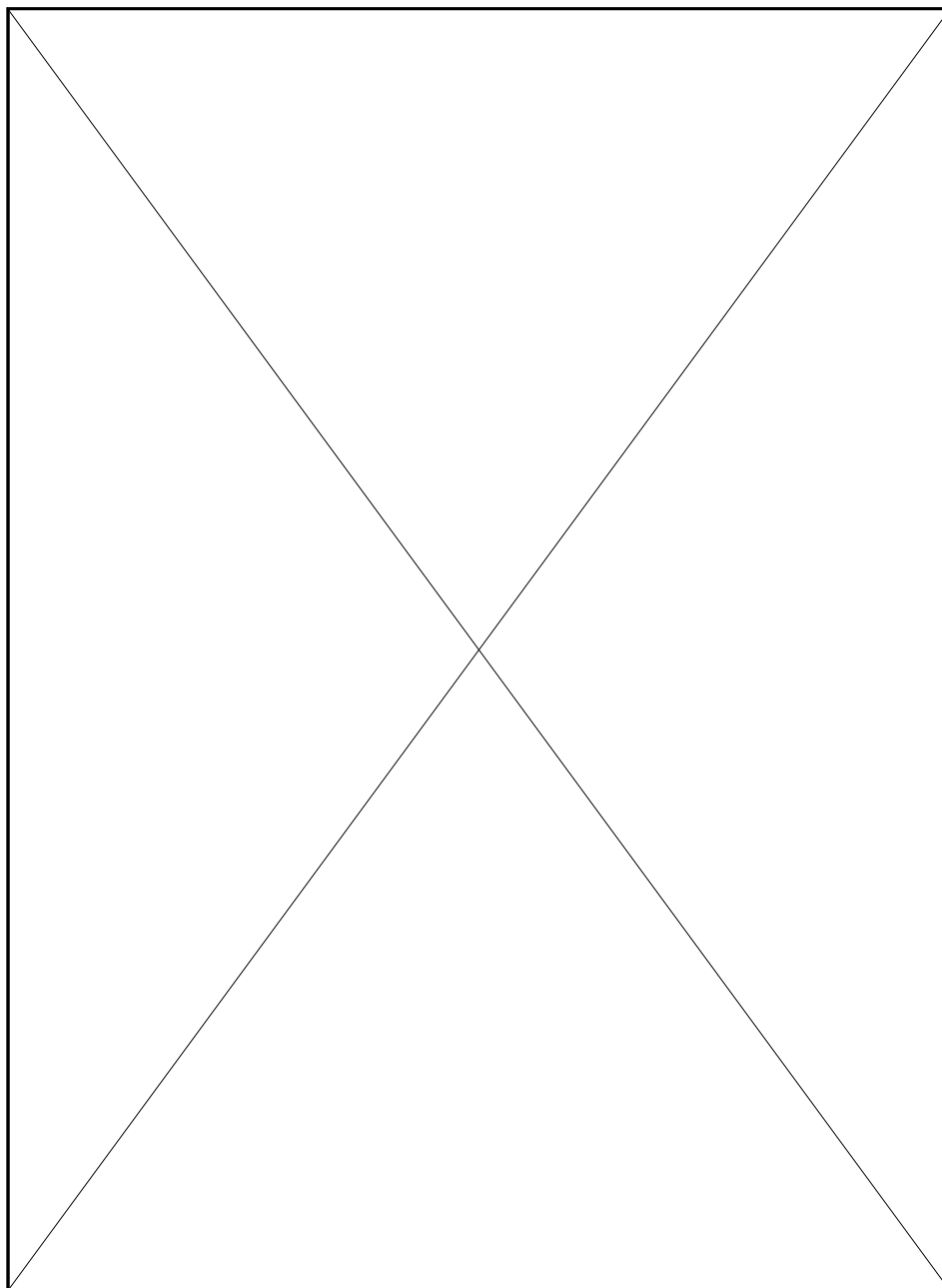
Тож, влітку 1929 р. М.О.Макаренко, маючи дозвіл Укрнауки (відкритий лист №287) на право проведення археологічних досліджень у Сумській окрузі, а також часткове фінансування з боку Сумського ОВК (710 крб. замість запланованих 1125 крб.), нарешті розпочав розкопки, в яких, як і планувалося, взяли участь співробітники Сумського музею на чолі з Н.Х.Онацьким, аспірант археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею, один з учнів М.О.Макаренка С.С.Магура³⁹, студент Київського художнього інституту І.Жилко, дружина М.О.Макаренка А.С.Федорова-Макаренко та інш. Про участь у розкопках В.П.Ступницького у документах інформація відсутня.

Роботи тривали з 19 серпня до 15 вересня⁴⁰ (з 20 серпня до 16 вересня⁴¹). Було обстежено курганний могильник біля с.Піщане, про який у фаховій літературі не було жодної згадки, а він за своїми розмірами виявився найбільшим з відомих на той час і налічував близько 2 тис. поховань. Для розкопок було обрано 12 могил різних форм та розмірів з метою “мати уявлення про різні типи могил та їх матеріально-ритуальний зміст”⁴². Враховуючи унікальність комплексу, дослідник намагався зафіксувати найменші деталі поховального обряду. Ймовірно, саме тому він так детально описав методику розкопок.

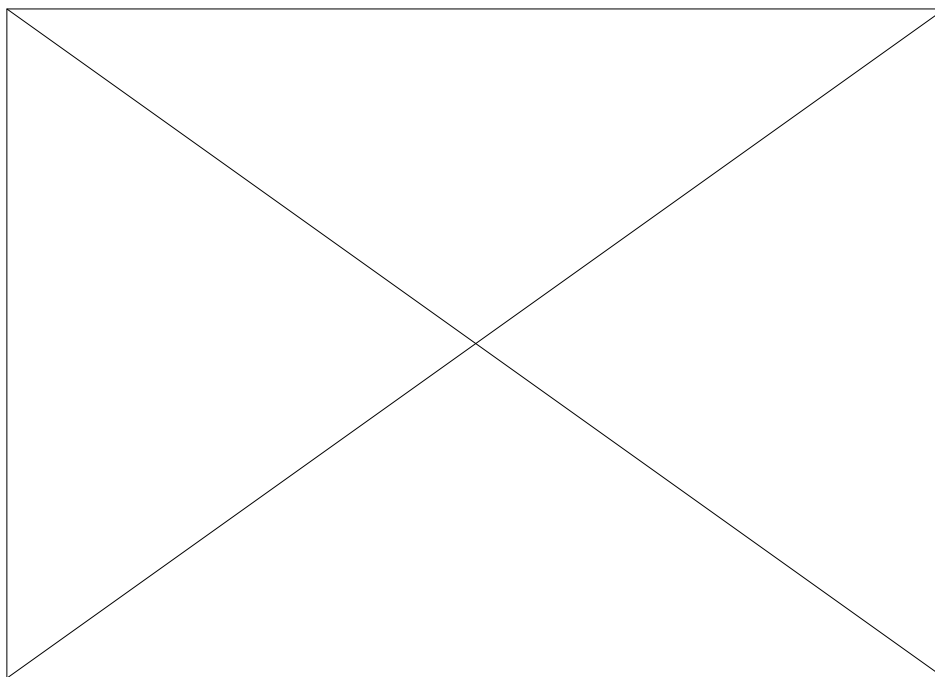
Тож, перш за все, робилися обміри курганів, “найменше в двох напрямках”, наносилися профілі і план, після чого робилися фотознімки об’єкта. Розкопки велися до повного зняття насипу, до материка, що давало змогу простежити стратиграфію, виявити особливості поховання, його матеріальні залишки тощо. І знову - фотофіксація та замальовки процесу розкопок та його наслідків.

Застосування такої методики дослідження курганів дозволяло отримати повне уявлення про комплекс навіть тим, хто не брав участі у розкопках, а це означає, що через багато років є можливість вирішити ті проблеми, які визначив М.О.Макаренко.

Далі роботи продовжилися у Краснянському лісі, де було виявлено групу могил, частково зруйнованих лісовими насадженнями та розораним полем. Детальне обстеження 5 курганів довело їхню тотожність комплексу біля с.Піщане.

Речі з розкопок М.О.Макаренка в ур.Зелений Гай. 1929. Друкується вперше

**Вирізка поховання з розкопок М.О.Макаренка в ур. Зелений Гай, 1929 р.
Друкуються вперше**

Так, в обох обстежених групах могил небіжчиків ховали на незначній глибині або на поверхні ґрунту. Кістяк завжди лежав у західному (з варіантами) напрямку на спині з підтягнутими ногами, а положення рук мало різні комбінації. Чоловічі поховання були досить бідними. Їх поховальний інвентар складався, головним чином, із залізного ножа, що знаходився біля правої руки, та фрагментів горщиків. Жіночі поховання, на відміну від чоловічих, були значно багатшими. В них, окрім ножа та фрагментів посуду, збереглися прикраси: вдвічі загнуті спіральні дротяні скроневі кільця зі срібла, намистини зі скла, зі скла з позолотою або посріблені, у формі бубонців - із срібла, бронзові браслети, дротяні кільця-персні тощо.

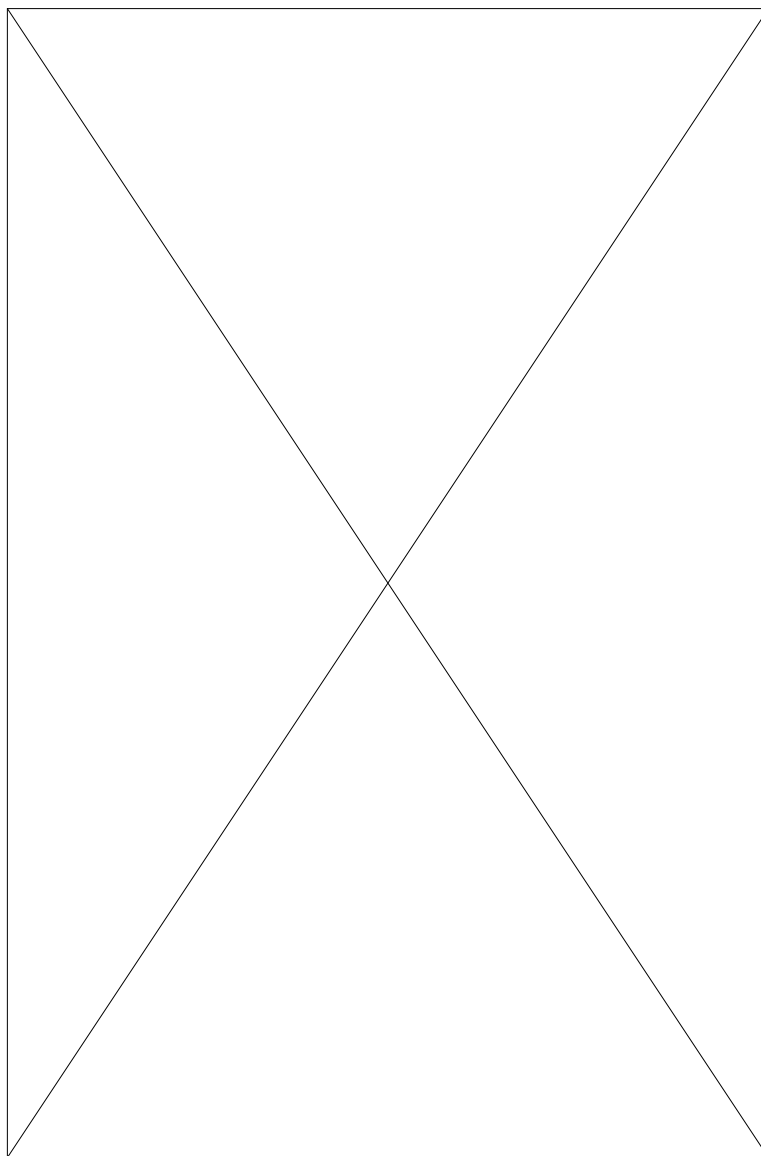
Взагалі, збереженість пам'яток дуже низька, тому найбільш цінне жіноче поховання, в якому *“на черепі був вінчик із срібної тонкої платівки без окрас... З-під вінчика виступає кілька окремих пасом темного волосся. Під частиною вінчика, що відхилилася вбік, видно декілька товстих кручених ниток брунатного кольору”*, зазнало унікального методу музеєфікації - *“череп із вінчиком (разом із землею) вирізано, покладено в скриньку й перевезено до Сумського музею”*⁴³, де зберігається і сьогодні. Цей унікальний метод збереження археологічних знахідок вчений застосовував неодноразово (с.Ведмеже, 1920 (зберігається у Ромнах); Маріупільський могильник, 1930).

Також були проведені розвідки в кар'єрі, що отримав назву Крейдище за метою використання, на плато біля хут.Тополя (нині - в межах Сум).

Внаслідок ретельного дослідження поховального ритуалу, побутових та декоративних речей з могильників М.О.Макаренка зробив припущення,

що ці об'єкти належали слов'янам XI-XII ст., ймовірно - сівер'янам, які мешкали тут великим поселенням протягом тривалого часу (останні дослідження це підтвердили⁴⁴).

Зібраний дослідниками "небагатий" матеріал був переданий до Сумського історико-художнього музею, незначна частина якого зберігається і нині. Так завершився перший етап дослідження археологічних пам'яток поблизу Сум. Протягом кількох десятиліть ця територія залишалася поза увагою вчених, і лише у повоєнні роки тут були продовжені археологічні дослідження під керівництвом І.І.Ляпушкіна, згодом - В.А.Богусевича, О.В.Сухобокова, О.П.Моці та інш.

Вирізка поховання з розкопок М.О.Макаренка у с.Ведмеже, 1920 р.
Друкується вперше

Таким чином, у середині 20-х років ХХ ст. вперше постало питання про необхідність проведення археологічних досліджень у басейні Псла, у тому числі й поблизу Сум. Незважаючи на численні перешкоди, були визначені основні напрямки досліджень, проведені розвідувальні роботи, в яких взяли участь Ільїн, М.В.Городцов, В.П.Ступницький. Завдяки спільним зусиллям ВУАК, Укрнауки, місцевих окрвиконкому та музею було знайдено можливість фінансування широкомасштабних розкопок, проведених у 1929 р. М.О.Макаренком за участю молодих науковців, членів краєзнавчих осередків, співробітників музею та інш. Незважаючи на втрату більшості матеріалів цих досліджень, наука збагатилася новими аргументами на користь існування поблизу Сум унікального археологічного комплексу, що складався з городища, селища та курганного могильника, що належали сіверянам та функціонували протягом XI-XII ст. Цікавою для сучасних дослідників є і методика проведення розкопок, застосована М.О.Макаренком, адже єдиної методи не існувало, що, з одного боку, значно ускладнювало роботи, а з другого - давало можливість відпрацьовувати власний підхід з урахуванням особливостей об'єкту, його розташування та стану збереженості. Щодо М.О.Макаренка - він завжди намагався обережно, але ретельно дослідити та зафіксувати пам'ятки, щоб зберегти залишки матеріальної культури минулих поколінь для нащадків. А відпрацьована та застосована вченим методика вирізки поховань - це ще й спроба консервації найбільш цінних знахідок, які потребують додаткових досліджень, можливо - за допомогою новітніх технологій.

Отже, багаторічні дослідження М.О.Макаренка на Сумщині дали поштовх вивченню історії слов'ян за матеріалами археологічних розкопок, збагатили науку новими методами та методиками проведення досліджень на городищах, відкрили перспективи унікальної музеєфікації археологічних пам'яток, збагатили музейні колекції новими експонатами.

¹Моця А.П. Погребальные памятники VIII-XIII веков в междуречье Десны и Ворсклы // Проблемы археологии Сумщины. Тез. докл. науч.-практ. конф. - Сумы, 1989. - С.81-82.

²Сухобоков О.В., Моця О.П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія. - №58. - 1987. - С.83-94; Сухобоков О.В. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968-1988 гг.) // Проблемы археологии Сумщины. - С.78-80.

³Моруженко А.А. Исследование памятников скифского времени на территории Сумщины // Там же. - С.44-45.

⁴Терпиловский Р.В. Новые исследования памятников первой половины I тыс. н.э. в Сумской области // Там же. - С.54-55.

⁵Звагельський В.Б. До історії дослідження городища Ведмежого // Полтавський археологічний збірник. - Полтава, 1995. - №4. - С.126-132.

⁶Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М.Скаржинської. - Київ-Полтава. - 2000.

⁷Звагельський В.Б. М.О.Макаренко і Н.Х.Онацький (З історії археологічних дослідів на Сумщині) // Музейна колекція та художнє життя Сумщини. - Суми, 1990. - С.15-17; М.Макаренко і С.Магура // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. - Суми-Ромни, 1990. - С.35-39 (співавт.).

⁸Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.ВУАК. - Спр.39. - Арк.36-36зв.

⁹Там само. - Спр.56. - Арк.5.

- ¹⁰Там само. - Спр.39. - Арк.59.
- ¹¹В.О.Городцов (1860-1945) - російський археолог, заслужений діяч науки РРФСР. Досліджував пам'ятки різних епох - від палеоліту до середньовіччя. Одним із перших порушив питання про існування пізньопалеолітичних жител. Склав періодизацію бронзового віку Східної Європи. Вперше виділив середньодніпровську культуру. Провів значні археологічні дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині.
- ¹²НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.39. - Арк.61.
- ¹³Там само. - Спр.38. - Арк.161, 164.
- ¹⁴Там само. - Арк.170.
- ¹⁵Там само. - Арк.169.
- ¹⁶Там само. - Спр.46/27. - Арк.10-10зв.
- ¹⁷Там само. - Спр.36. - Арк.53зв.-54; Спр.17/1-110. - Арк.76-76зв.; Спр.38. - Арк.179-179зв.
- ¹⁸Там само. - Спр.105. - Арк.64.
- ¹⁹Там само. - Арк.б/н.
- ²⁰О.С.Федоровський (1885-1939) - археолог, професор. Підтримував професійні стосунки з Н.Х.Онацьким, М.О.Макаренком. У сер. 20-х років планував створити у Сумах музей археології. Учасник Дніпробудівської археологічної експедиції, проводив дослідження пам'яток на Харківщині.
- ²¹НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.74. - Арк.24.
- ²²Там само. - Арк.65.
- ²³Там само. - Спр.124. - Арк.3.
- ²⁴Там само. - Спр.74. - Арк.59.
- ²⁵Там само. - Спр.89. - Арк.35зв.
- ²⁶Там само. - Спр.74. - Арк.61.
- ²⁷Там само. - Арк.64.
- ²⁸Там само. - Спр.124. - Арк.2.
- ²⁹Там само. - Арк.3.
- ³⁰Там само. - Арк.9.
- ³¹Там само. - Арк.8.
- ³²Там само. - Арк.5-7.
- ³³Там само. - Арк.10.
- ³⁴Там само. - Спр.124. - Арк.13.
- ³⁵Там само. - Спр.157. - Арк.122-122зв.
- ³⁶Там само.
- ³⁷Там само. - Арк.123.
- ³⁸Там само.
- ³⁹Див.: Німенко Н.А. З когорти першовідкривачів (Сильвестр Магура - вихованець школи проф. М.Макаренка) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя: Просвіта, 2005. - Вип.ХІХ. - С.403-408.
- ⁴⁰НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.39/11.
- ⁴¹Магура С. Археологічні досліді на Сумщині року 1929-го // Хроніка археології та мистецтва. - Ч.1. - К., 1930. - С.33-36.
- ⁴²НА ІА НАНУ. - Ф.ВУАК. - Спр.39/11. - Арк.2.
- ⁴³Німенко Н.А. Пам'яткоохоронна діяльність М.О.Макаренка на Сумщині // Сумська старовина. - 2004. - №№ХІІІ-ХІV. - С.268.
- ⁴⁴Сухобоков О.В., Моця О.П. Вказ. праця.

There is viewed the history of archaeological researches at Sumy region in the II half of the 20ies of the XX cent. The author adduces new documents which describe principle directions of exploratory and stationary diggings at the basin of the river Psel and the role of M. V. Horodtsov, V. P. Stupnytsky and M. O. Makarenko in the research of monuments near Sumy.